

Cultural rights of non-Muslim female tourists in Islamic countries

Mostafa Mahmoudi¹

Assistant Professor, Department of Tourism, Faculty of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism,
University of Mazandaran, Babolsar, Mazandaran, Iran. Email: Mahmoudi@umz.ac.ir

Abstract

Interactions between the citizens of different countries are an unavoidable necessity in international relations, and neglecting this matter inevitably leads to international isolation, hindered growth and development, and the projection of an ambiguous, and at times inaccurate, image of indigenous culture to others. Islamic countries, as tourist destinations, possess significant potential for growth; however, non-Muslim women are sometimes discouraged from visiting due to discretionary behaviors. This study aims to examine the rights of non-Muslim female tourists in Islamic countries by drawing on primary sources and the perspectives of religious scholars and thinkers. The most critical issues addressed in this article include the security of foreign female tourists and their permission to visit religious sites. This research adopts a descriptive-analytical approach, utilizing documentary methods for data collection and grounded theory for theorizing. The findings indicate that tourism by non-Muslim women in Islamic countries will be carried out without any problems, based on peace and security agreements and by paying visa fees and taxes. However, these women must not harbor any intent to harm Muslim countries and should remain mindful of cultural sensitivities, particularly when appearing in public or visiting Muslim religious sites. The formulation of strategies such as dress codes, educating on etiquette for attending religious sites, clarifying cultural sensitivities, and establishing regulations to foster positive experiences in Islamic countries, economic growth, and the promotion of cultural tolerance is recommended for policymakers and planners.

Keywords: Peace contract, Prevention of domination, Dress codes, Observation rule, Grounded theory method.

حقوق فرهنگی زنان گردشگر غیرمسلمان در ممالک اسلامی

مصطفی محمودی^۱

۱. استادیار، گروه گردشگری، دانشکده میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری، دانشگاه مازندران، بابلسر،

مازندران، ایران. رایانامه: Mahmoudi@umz.ac.ir

چکیده

تعاملات اتباع کشورها با یکدیگر ضرورتی اجتناب‌ناپذیر در روابط خارجی بوده و عدم توجه به این موضوع چیزی جز انزوای بین‌المللی، کاهش رشد و توسعه و ارائه تصویری مبهم و گاه نادرست از فرهنگ بومی به دیگران در بر نخواهد داشت. ممالک اسلامی مقصدهای گردشگری دارای ظرفیت رشد بالایی هستند که زنان غیرمسلمان گاهاً به دلیل رفتارهای سلیقه‌ای از سفر و بازدید از آنان منصرف می‌شوند. نوآوری این پژوهش این بود که حقوق فرهنگی زنان گردشگر غیرمسلمان را در ممالک اسلامی با استفاده از منابع اصلی و نظرات متفکران و عالمان دینی بررسی نمود. مهم‌ترین موارد مورد ابتلاء یعنی امنیت زنان گردشگر خارجی و اجازه برای بازدید از اماکن مذهبی در این مقاله مورد بررسی قرار گرفتند. این پژوهش از نوع توصیفی - تحلیلی بوده و پس از جمع‌آوری داده‌ها با کمک روش اسنادی، از نظریه داده‌بنیاد به منظور نظریه‌پردازی استفاده گردید. نتایج بررسی‌ها نشان داد که پدیده گردشگری زنان غیرمسلمان در ممالک اسلامی، براساس قراردادهای صلح و امان و پرداخت هزینه ویزا و مالیات بدون مشکل انجام خواهد شد. البته این زنان نباید قصد و نیتی برای آسیب زدن به کشورهای مسلمان داشته و هنگام حضور در ملاعام و به‌ویژه برای بازدید از اماکن مذهبی مسلمانان باید به حساسیت‌های فرهنگی توجه داشته باشند. تدوین راهبردهایی همچون گداهای پوشش، آموزش آداب حضور در مکان‌های مذهبی، تبیین حساسیت‌های فرهنگی و وضع قوانین به منظور رقم زدن تجربه مثبت در ممالک اسلامی، رشد اقتصادی و افزایش تساهل فرهنگی به دست‌اندرکاران و برنامه‌ریزی کشور پیشنهاد می‌شود. واژگان کلیدی: حقوق فرهنگی، زنان گردشگر غیرمسلمان، آزادی‌های فرهنگی، تنوع فرهنگی، کرامت انسانی.

ارجاع به مقاله: محمودی، مصطفی. (۱۴۰۵). حقوق فرهنگی زنان گردشگر غیرمسلمان در ممالک اسلامی. مطالعات فقه و حقوق فرهنگی، ۳(۱)، ۱۴-۳۹.

Doi: 10.22034/cjls.2026.2074882.1074

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۱۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۰۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۴

ناشر: دانشگاه حضرت معصومه(س)

© نگارندگان، حق تکثیر و امتیاز کامل انتشار مقاله خود را حفظ می‌کنند.

مقدمه

رفت و آمد شهروندان هر کشوری به یکدیگر از ضرورت‌های اجتناب‌ناپذیر در روابط بین‌الملل بوده و عدم توجه به این مسئله پیامدی جز انزوای بین‌المللی، کاهش رشد و پیشرفت و درنهایت، ارائه تصویری مبهم و بعضاً ناصحیح از فرهنگ بومی به سایر کشورها، از طریق رسانه‌های معاند، نخواهد داشت؛ ازاین‌رو، ضرورت بحث و بررسی درباره قوانین حاکم بر روابط تمام کشورها، از جمله کشورهای مسلمان با کشورهای غیرمسلمان و به‌روزرسانی قوانین محدودکننده ارتباطی مثل ممنوعیت مسافرت زنان یا محدودیت‌های آنان در طول این سفر به دلایل فرهنگی و دینی در دوره تغییر نقش‌های سنتی این گروه بر کسی پوشیده نیست. (Giddens & Sutton, 2021, p. 57) براساس نظر امام خمینی (رحمه‌الله) (۱۳۸۹) هم مسئله‌ای که در قدیم دارای حکمی بوده است همان مسئله در روابط حاکم بر سیاست، اجتماع و اقتصاد یک نظام شاید حکم جدیدی پیدا کند.

به گفته ملکی اصفهانی (۱۳۹۳) کشورهای اسلامی از نظر احکام و کدهای رفتاری به دو دسته سنی و شیعی مذهب تقسیم می‌شوند. این مذاهب برای صدور احکام برای مسائل جدید مانند گردشگری زنان غیرمسلمان در ممالک اسلامی به سه مأخذ استنباط احکام یعنی: ۱. قرآن، ۲. سنت و ۳. اجماع روی می‌آورند. اما این دو مذهب اختلاف‌نظرهایی در فرآیند صدور احکام دارند:

۱. شیعیان علاوه بر سنت‌های پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به سنت‌های دوازده امام خود هم اعتقاد دارند.

۲. عالمان شیعه برای رسیدن به اجماع در مسائل جدید (مستحدثه) حتماً باید به قرآن و سنت رجوع نمایند اما عالمان اهل تسنن در این‌گونه مسائل (التَّوَّازُل) به قیاس شخصی معتقدند به همین دلیل درون مذهب تسنن چهار شاخه براساس قیاس‌های چهار شخص مختلف به وجود آمده است. (جعفری، ۱۳۸۲، صص ۱۱۱-۱۱۲)

بهارى (۱۳۸۹) در کار پژوهش خود به این نتیجه رسید که استفاده از منابع و روش‌های استدلال غیراسلامی باعث می‌شود که حکم صادر شده مخالف نظر واقعی دین اسلام درباره مسائل جدید باشد. اکبری (۱۳۹۳) در مطالعه خود پیش‌داوری و مصلحت‌گرانی را علل اصلی نرسیدن به احکام اسلامی صحیح در مسائل جدید دانست. امامی (۱۳۸۴) صدور احکام اسلامی برای جلب نظر برخی گروه‌های خاص را علت اصلی فاصله داشتن حکم صادر

شده با واقعیت‌های دین اسلام دانست. همچنین، اسماعیلی (۱۳۷۴) در مطالعه خود عدم توجه به ضروریات دین را علت صحیح نبودن احکام صادره برای مسائل جدید دانست. درکل، عدم مراجعه به منابع اصیل دینی و تحمیل نظرات شخصی بر شرع مقدس معضلات اساسی درباره صدور احکام اسلامی برای مسائل جدید به وجود خواهد آورد. (محمودی، ۱۳۹۹، ص ۶۱) در این مقاله سعی شده تا موضوع گردشگری زنان غیرمسلمان از منابع اصلی دین اسلام و دیدگاه متفکران و عالمان برجسته شیعه (همچنین دریافت نظرات مراجع تقلید) برداشت شود تا دیدگاه واقعی مذهب تشیع، فارغ از هرگونه تمایلات شخصی و جناحی، درباره حقوق فرهنگی و رفتارهای مدنظر از این زنان درون ممالک و جوامع اسلامی در دوره معاصر تعیین گردد. سؤالاتی که در این راستا قابل طرح هستند به این شرح خواهند بود:

- آیا رفت و آمد زنان غیرمسلمان به کشورهای اسلامی همانند مردان جایز است یا نه؟
- آیا زنان غیرمسلمان، همانند زنان مسلمان، باید محدودیت‌های شرعی را پس از ورود رعایت کنند؟
- آیا آن‌ها باید دارای پوشش اسلامی باشند؟ یا می‌توانند بدون حجاب در کشورهای اسلامی به گردشگری بپردازند؟
- آیا می‌توان حدود و ضوابطی برای پوشش و یا حتی ورود آنان به کشورهای اسلامی، وضع کرد؟
- رفتار مسلمانان، با آنان چگونه باید باشد؟ آیا نگاه کردن به سروصورت و موهای آنان جایز است یا نه؟
- آیا ورود زنان به مساجد و مشاهد مشرفه جایز است یا نه؟
- شرایط خدمات‌رسانی به آن‌ها به چه صورت خواهد بود؟

پیشینه پژوهش

زندفر و همکاران (۱۳۹۸) در مقاله خود با عنوان «تحلیل و بررسی چالش‌های فقهی و حقوقی حضور گردشگران غیرمسلمان در ایران» بر این نظر هستند غیرمسلمانان گردشگر در ایران، ملزم به رعایت صد درصد قوانین و آداب و رسوم مسلمین نیستند اما رفتار آنان در جامعه اسلامی نباید موجب تظاهر به فسق شود اما چنانچه بنا به تشخیص حاکم مسلمانان پوشش این زنان موجب گسترش فساد و بی‌بندوباری در جامعه اسلامی گردد، به‌خاطر مصلحت و

به عنوان حکم ثانوی، می توان برای زنان گردشگر محدودیت حجاب قائل شد. میرکمالی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله خود با عنوان «چالش های فقهی - حقوقی حضور گردشگران غیرمسلمان در کشورهای اسلامی» بر این نظر هستند که فقه اسلامی با بهره گیری از قرآن، سنت و با امعان نظر به ضرورت و اهمیت مسئله گردشگری برای ورود و حضور غیرمسلمانان در کشور اسلامی ضوابطی را مانند عدم اجبار به دین، نیکی با غیرمتجاوزان و تشویق به پناه دادن تعیین نموده است.

اذانی و زال (۱۳۹۰) در مقاله خود با عنوان «گردشگری زنان فرصت ها و تنگناها از دیدگاه اسلام» براساس یافته های خود به اهمیت سیر و سفر در اسلام جهت بسترسازی ارتباط با خالق یکتا و ضرورت سفر برای زنان و مردان و ویژگی های گردشگری زنان در اسلام و نقش آثار به جامانده از این گردشگری و تشابهات گردشگری زنان مسلمان و غیرمسلمان اشاره نموده اند. شریعتی (۱۳۸۶) در مقاله خود با عنوان «مبانی و حقوق جهانگردان از دیدگاه منابع اسلامی» به این نتیجه دست یافته است که گردشگران خارجی براساس اصول بنیادین اسلام از دولت ها کرامت انسانی، وفای به عقود، دعوت و... را انتظار دارند. حسینی خراسانی (۱۳۷۶) در مقاله خود با عنوان «حقوق گردشگران غیرمسلمان در کشورهای اسلامی» اصل حفظ هوشمندی و نگهداشت احتیاط در برخورد با غیرمسلمانان هم پیمان، چه به عنوان اقلیت های مذهبی و شهروند یا به عنوان مستأمنین و معاهدین و مهمان را همواره زنده و حاکم می داند و اما هیچ یک از این اصول ترقی و زنده اسلامی، مانع از داشتن روابط حسنه و انسان دوستانه نمی شود.

روش پژوهش

روش این مقاله توصیفی - تحلیلی است که سعی شد با استفاده از روش کتابخانه ای منابع مرتبط با مسافرت زنان گردشگر غیرمسلمان به ممالک اسلامی گردآوری شده و از طریق یکی راهبردهای جمع بندی محتوا با نام نظریه داده بنیاد یک الگوی پارادایمی ارائه شود. اشتراوس و کوربین^۱ (۱۹۹۰) به عنوان طراحان نظریه داده بنیاد روش انجام آن را به این صورت می دانند:

۱. کدگذاری باز؛ این مرحله شامل ارزیابی دقیق داده ها برای شناسایی مفاهیم و مقوله های اولیه است.

-
1. Strauss & Corbin
 2. Open Coding

۲. کدگذاری محوری^۱؛ ارتباط میان مقولات مختلف در این مرحله بررسی شده و مقوله‌های فرعی در قالب مقوله‌های اصلی دسته‌بندی می‌گردند.
۳. کدگذاری انتخابی^۲؛ مرحله پایانی تحلیل داده‌ها که در آن پژوهشگر مقوله مرکزی^۳ را شناسایی و تعریف می‌کند.

۱. مبانی نظری

در دوره معاصر گردشگری از مهم‌ترین ابزارهای تبادلات بین‌المللی محسوب شده و کشورهای دارای جاذبه‌های گردشگری مورد استقبال مسافران جهانی هستند. بسیاری از جاذبه‌های گردشگری جهان در کشورهای اسلامی قرار داشته (Jackson & Davis, 1997, p. 3) و برخی از آن‌ها فعالیت‌های بازاریابی زیادی را جهت جذب گردشگران خارجی انجام می‌دهند (Zamani-Farahani & Eid, 2016; Bilim & Özer, 2017) اما عدم امنیت زنان گردشگر غیرمسلمان در برخی از کشورهای اسلامی و الزام آنان برای پوشیدن یک پوشش مشخص مثل ابهیا (Shakona et al., 2015)، خشونت نسبت به تمام زنان در جامعه، تجاوز جنسی و یا ممنوعیت ورود زنان غیرمسلمان به اماکن مذهبی (مجله البحوث الاسلامی، ج ۲۱، بی‌تا، ص ۲۰) به دلیل جلوگیری از آثار اجتماعی - فرهنگی منفی گردشگری صورت گرفته در سایر کشورها (ترابیان، ۱۳۸۷؛ Holloway & Claire, 2016؛ Dean, 2011) موجب ترس زنان گردشگر برای سفر به تمام کشورهای اسلامی خواهد شد؛ ازاین‌رو، حقوق فرهنگی گردشگری زنان غیرمسلمان در کشورهای اسلامی بر اصل حق دسترسی برابر به میراث فرهنگی، حق احترام به تنوع فرهنگی و حق مشارکت در تجربه‌های فرهنگی استوار است. این حقوق در فقه اسلامی و اسناد بین‌المللی (مانند میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی) به رسمیت شناخته شده و چارچوبی برای حضور زنان غیرمسلمان در جوامع اسلامی فراهم می‌کنند. (حسینی خراسانی، ۱۳۷۶، ص ۲۴۵)

با تمام این تفاسیر، همان‌طور که در سوگندنامه سازمان جهانی گردشگری^۴ از تمام گردشگران خواسته شده تا حرمت همه فرهنگ‌ها و آداب و رسوم مردمان را نگه دارند.

1. Axial Coding
2. Selective Coding
3. Core category
4. UNWTO

(D'Amore, 1988, p. 269) دین اسلام هم از زنان غیرمسلمانان انتظار دارد رفتارهای خاصی را در جوامع اسلامی داشته باشند. (Dayour & Adongo, 2015, p. 7)، البته اگر این گندهای اخلاقی^۱ به صورت منطقی تدوین شده و به زنان گردشگر خارجی شرح داده شوند خود این کدها می توانند به انگیزه‌ای برای سفر و تجربه رفتارهای فرهنگی متفاوت تبدیل گردند. (کروبی و محمودی، ۱۳۹۷، ص ۶۳) مواردی از حقوق بین الملل مرتبط با مسافرت زنان در زیر ارائه شده است (قربی، ۱۳۹۹، ص ۶۱-۶۵):

- اعلامیه جهانی حقوق بشر^۲ (UDHR)؛ مصوب ۱۹۴۸، شامل ۳۰ ماده که حقوق بنیادین زیر را بیان می کند: ماده ۱: همه انسان ها آزاد و برابر در کرامت و حقوق زاده می شوند. ماده ۲: منع تبعیض بر اساس نژاد، جنس، زبان، دین و ماده ۳: حق زندگی، آزادی و امنیت شخصی. ماده ۱۸: آزادی اندیشه، وجدان و مذهب. ماده ۲۳-۲۷: حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (کار، آموزش و مشارکت فرهنگی).
- ۱. میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی^۳ (ICCPR)؛ مصوب ۱۹۶۶، شامل مواردی همچون: ماده ۶: حق زندگی. ماده ۷: منع شکنجه و رفتار غیرانسانی. ماده ۹: آزادی و امنیت فردی. ماده ۱۴: حق دادرسی عادلانه. ماده ۱۸: آزادی اندیشه، وجدان و مذهب. ماده ۱۹: آزادی بیان. ماده ۲۵: حق مشارکت سیاسی و انتخابات. ماده ۲۷: حمایت از حقوق اقلیت ها.
- ۲. میثاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی^۴ (ICESCR)؛ مصوب ۱۹۶۶، شامل مواردی همچون: ماده ۶: حق کار و انتخاب آزادانه شغل. ماده ۷: شرایط عادلانه و ایمن کار، دستمزد منصفانه. ماده ۹: حق تأمین اجتماعی. ماده ۱۱: حق استاندارد مناسب زندگی (غذا، مسکن، پوشاک). ماده ۱۲: حق سلامت جسمی و روانی. ماده ۱۳: حق آموزش رایگان و در دسترس. ماده ۱۵: حق مشارکت در زندگی فرهنگی و بهره مندی از پیشرفت علمی.
- ۳. کنوانسیون رفع هرگونه تبعیض علیه زنان^۵ (CEDAW)؛ مصوب ۱۹۷۹، شامل مواردی همچون: ماده ۱: هرگونه تمایز، محرومیت یا محدودیت بر اساس جنسیت

1. Ethical codes
 2. Universal Declaration of Human Rights
 3. International Covenant on Civil and Political Rights
 4. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights
 5. The Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women

که مانع بهره‌مندی برابر زنان از حقوق انسانی شود. ماده ۱۵-۱۶: برابری در امور مدنی، مالکیت، ازدواج و خانواده.

جمع‌بندی اسناد حقوقی مذکور در مورد زنان گردشگر:

- **کرامت انسانی و برابری:** براساس چهار سند زنان گردشگر خارجی در ممالک اسلامی باید همانند شهروندان محلی از کرامت و احترام برخوردار باشند.
- **امنیت و آزادی:** امنیت شخصی، آزادی مذهب و بیان و دسترسی به دادرسی عادلانه آن‌ها باید تضمین شود.
- **دسترسی فرهنگی و اجتماعی:** آنان حق دارند در فعالیت‌های فرهنگی، آموزشی و اجتماعی مشارکت کنند، مشروط بر رعایت قوانین و هنجارهای اسلامی.
- **تبادل بین حقوق جهانی و هنجارهای محلی:** اصل مهم، ایجاد توازن میان حقوق جهانی بشر و الزامات فرهنگی - دینی کشور میزبان است - یعنی احترام متقابل و شفافیت در قوانین.

۲. یافته‌های پژوهش

موارد مربوط به مسافرت زنان گردشگر غیرمسلمان در ممالک اسلامی در ادامه موردبهمورد بررسی شده و درنهایت از طریق نظریه داده‌بنیاد موارد مهم در قالب یک الگوی پارادایمی ارائه شدند.

۱-۲. حق ورود به ممالک اسلامی

یکی از توصیه‌های تربیتی اسلام برای انسان‌ها جهت رسیدن به کمال و خودشکوفایی مسافرت است. پیامبر اسلام از همان ابتدا افراد را، بدون مشخص نمودن یک جنسیت خاص، با حدیث: «به طلب علم بروید حتی شده در سرزمین چین.» (حرعاملی، ۱۳۸۶، ج ۲۷، ص ۲۷) به انجام مسافرت برای کسب دانش و معرفت در سرزمین‌های دوردست تشویق می‌نموند. یکی از مصادیق گردشگری در اسلام را می‌توان واژه «سیاحت» دانست. ابن‌منظور (۱۴۱۶ق) کلمه مسیح را مترادف این واژه می‌داند زیرا حضرت عیسی در زمین رفت‌وآمد می‌نمود و آنگاه که شب فرا می‌رسید تا هنگام صبح به عبادت می‌پرداخت. قرآن در برخی آیات از زنان مؤمن به‌عنوان «سائحات» یاد کرده است. رشید رضا (۱۴۲۳ق) پیرامون این واژه نظر می‌دهد که اگر زنان آداب و شرایط را رعایت کنند سفر آنان جایز و بی‌اشکال است و حتی بالاتر، زنان و

مردان، نه تنها در تشویق به سیر و سیاحت که در همه کارهای سودمند در زندگانی مشترک‌اند. (همان، ج ۱۰، ص ۲۸۹)

امروزه از نظر حقوقی و براساس اصول حقوق بین‌الملل صلاحیت‌ها دولت‌ها در مورد دادن ویزا یا اجازه ورود به اتباع خارجی صلاحیت اختیاری است یعنی دولت مختار به اجازه یا عدم اجازه است؛ بنابراین اگر دولتی ورود عناصر را به کشور خود مضر تشخیص دهد می‌تواند از صدور ویزا برای آنان خودداری نماید. (طباطبایی مؤتمنی، ۱۳۷۰، ص ۳۳) در فقه اسلامی هم قراردادهای مخصوصی تحت عنوان «امان» و «صلح» برای پایان دادن به حالت خاصه و ایجاد یک نوع اتحاد و همبستگی ملی و همکاری میان جوامع اسلامی و گروه‌های غیرمسلمان در قلمرو حکومت‌های اسلامی پیش‌بینی شده است. (عمیدزنجانی، ۱۳۶۷، ص ۹۱) در مورد زنان هم می‌توان اینگونه نتیجه گرفت:

- زنان گردشگر غیرمسلمان از جهت دین و آیین همانند معاهد و یا مستأمن^۱ هستند. اگر فقه اسلامی بخشی از آزادی‌ها و اختیارات هم‌پیمانان را براساس شریعت خودشان در ممالک اسلامی محترم می‌داند، محرومیت بیشتر این آزادی‌ها برای زنان گردشگر غیرمسلمان، مانند ورود به ممالک اسلامی، بدون توجه به اعتقادات آنان، وجهی نداشته و نیازمند دلیل است.

- زنان غیرمسلمانان در گذشته براساس عقده‌های ذمه و معاهد در ازای اقامت یکساله در کشور اسلامی و استفاده از امنیت شهروندی ناگزیر از پرداخت جزییه بودند. (Abdel-Haleem, 2010) امروزه زنان گردشگر غیرمسلمان جهت حضور در این کشورها باید مبلغی را به صورت ویزا یا مالیات ورود به حکومت مربوطه پرداخت نمایند.

۲-۲. حق رفتار کریمانه

نخستین و شاید اصلی‌ترین وظیفه میزبان در قبال گردشگران اسلامی تکریم آنان است. پیامبر به دختر خود درباره لزوم اکرام مهمان چنین فرمود: «هرکس به خدا و روز واپسین ایمان دارد، باید مهمانش را گرامی دارد.» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۶، ص ۲۸۵) تکریم، مفهومی کلی است که در برخورد توأم با گشاده‌رویی و لبخند، گفتار و رفتار توأم با احترام و ارزش‌گذاری مصداق

۱. مستأمن به فرد یا گروهی از غیرمسلمانان گفته می‌شود که با اجازه و در پناه دولت اسلامی وارد سرزمین اسلامی شده و از حقوق و امنیت خاصی برخوردار می‌شوند.

می‌یابد. آگاهی از زمان ورود مهمان و به پیشواز او رفتن، گرفتن چمدان و وسایل همراه او و حمل آن‌ها، مقدم داشتن در ورود به منزل، جفت کردن کفش‌های او، راهنمایی و معین کردن بهترین جای منزل برای نشستن و اقامت او و تهیه غذاهای لذیذ و متنوع می‌توانند از مصادیق اکرام به مهمان باشند. (اترک، ۱۳۹۱) میزبان تربیت‌یافته در مکتب اسلام نسبت به مهمانان وظیفه الهی دارد. پیامبر می‌فرماید: «کسی که به خدا و روز قیامت ایمان دارد باید مهمان خود را گرامی بدارد.» (حرعاملی، ۱۳۸۶، ج ۱۶، ص ۴۶۰) میزبان همیشه باید این‌گونه سخنان را در نظر داشته و با اکرام و احترام پذیرای مهمانان داخلی و خارجی، از جمله زنان گردشگر خارجی، باشد.

۳-۲. حق تأمین امنیت

روابط مسلمانان با غیرمسلمانان باید براساس عدم خصومت متقابل تنظیم شود. همان‌گونه که از اروپاییان انتظار می‌رود امنیت گردشگران مسلمانان را در کشورهای خودشان تأمین کنند، به دور از انصاف خواهد بود اگر مسلمانی در کشور خود به مردمان این کشورها تعرض نماید. البته در قرآن حد و مرزهایی برای نحوه رفتار با غیرمسلمانان بیان شده است. یک دسته آیات وجود دارند که مسلمانان را از ارتباط با غیرمسلمانان باز می‌دارند و دسته دیگر آیاتی هستند که به صلح و مدارا با آنان دعوت می‌کنند.

قرآن در آیاتی (نساء آیه ۴۴؛ مانده آیه ۵۱) مسلمانان را از دوستی و مراوده با اهل کتاب (مسیحیان، یهودیان و زرتشتیان) که بیشتر آنان از اقلیت‌های مذهبی در شهر مدینه بودند منع کرده است (جوزیه و ابی‌بکر، ۱۴۱۸؛ عمیدزنجانی، ۱۳۶۷) و علت منع دوستی با آنان این امر دانسته شده که اهل کتاب در صدد بازگرداندن مسلمانان از دینشان بودند (بقره آیه ۱۰۹) یا قصد گمراه کردن مسلمانان را داشتند (آل عمران آیه ۶۱) یا قلب‌های آنان سرشار از کینه مسلمانان بود و دوست داشتند مسلمانان به رنج و مصیبت مبتلا شوند (آل عمران آیه ۱۱۸) یا دوست نداشتند خیری بر مسلمانان نازل شود (بقره آیه ۱۰۵) یا از مسلمانان راضی نمی‌شدند، مگر این‌که از کیش آنان پیروی می‌کردند (بقره آیه ۱۲۰) یا دین و عقاید مسلمانان را به سخره می‌گرفتند (مانده: ۵۷) که از مجموع این آیات و عللی که برای منع دوستی بیان گردیده و نیز با توجه به آیات دیگری که عزت و سربلندی را از آن مسلمانان دانسته شده (منافقون آیه ۸) و استیلای کافر بر مسلمان را منع کرده (اسراء آیه ۱۴) بر می‌آید که مراوده و دوستی با آن دسته از غیرمسلمانان (چه

مرد و چه زن) که با مسلمانان دشمنی ندارند ممنوع نیست؛ بنابراین خداوند در جمع‌بندی آیات مذکور چنین می‌فرماید: «پس اگر از شما کناره‌گیری کرده و با شما پیکار نکردند و به شما پیشنهاد صلح دادند پس خداوند برای شما علیه آنان راهی قرار نداده است» (نساء آیه ۹۰).

به نظر برخی از متفکران مقصود این آیه تنها اهل ذمه (Al-Modarresi, 2016) و معاهد هستند که با مسلمانان دشمنی ندارند و نه کفار محارب. (طباطبائی، ۱۳۷۸، ج ۱۹، ص ۲۳۴) برخی نیز آیه فوق را دلیل بر جواز صدقه دادن به اهل ذمه دانسته‌اند. شیخ طوسی (۱۴۱۰) شرایط مندرج در قرارداد ذمه را این‌گونه تقسیم‌بندی کرده است:

- لازم؛ مواردی که ذکر آن‌ها در قرارداد ضروری است و عبارتند از: پرداخت جزیه و التزام به احکام اسلامی؛
- ملزوم؛ شروطی که اهل کتاب باید در کشور اسلامی به آن پایبند باشند این شروط عبارتند از: ۱. ترک اعمال منافی امان (مثل جاسوسی)؛ ۲. عدم اقدام علیه جان، مال، ناموس و آبروی مسلمانان و همین‌طور کیان کشور اسلامی؛ ۳. عدم اظهار منکرات در کشور اسلامی (مثل شرب خمر)؛ و ۴. عدم احداث معابد جدید و نواختن ناقوس. (همان، ج ۳، ص ۴۳)

در سیره پیامبر و امامان شیعه و احادیث منقول از آنان موارد متعددی از مراوده نیکو با اهل ذمه و معاهد به چشم می‌خورد؛ از جمله در روایتی آمده است که پیامبر به عیادت بیماران اهل ذمه می‌رفته و در تشییع جنازه آن‌ها شرکت می‌کردند، آنان را با گشاده‌روی پذیرفته و در مجالس شادی و عزای آنان شرکت می‌نمودند. (عمیدزنجانی، ۱۳۶۷، ص ۲۴۴) همچنین پیامبر فرموده‌اند که هرکس به هم‌پیمانی ستم کند من در پیشگاه خدا دشمن او خواهم بود. (Abu Dawud & Hasan, 1984) و در روایاتی امام اول شیعیان خبر بیرون آوردن خلخال از پای زن معاهد به دست سربازان معاویه را بسیار غم‌انگیز دانسته، فرمودند اگر مسلمانی از غم این حادثه بمیرد ملامتی بر او نیست (علی بن ابی طالب، خطبه ۲۷، ۱۴۰۶) یا امام پنجم شیعیان می‌فرمایند: «با زبانت با منافق بساز و با مؤمن دوست خالص باش و با یهودی خوش‌نشین باش». (ابن شعبه حُرّانی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۲۱۳) از مقایسه قراردادهای صلح و امان با امنیت زنان گردشگر غیرمسلمانان در کشورهای اسلامی تشابهات و تفاوت‌هایی به چشم می‌خورد:

- براساس ماهیت مبالغ پرداختی از ناحیه اهل ذمه و زنان گردشگر غیرمسلمان حکومت اسلامی در مقابل مکلف به تأمین امنیت همه‌جانبه و سایر حقوق انسانی آنان است.

البته جزیه بیشتر به اقامت دائم و تعهدات اهل ذمه مربوط است، درحالی که مالیات گردشگری به اقامت موقت مربوط می شود. می توان مالیات گردشگری را نوعی «جزیه مدرن» دانست، البته نه از منظر فقهی، بلکه از منظر اقتصادی و اجتماعی زیرا هردو نوعی پرداخت در قبال تأمین امنیت هستند. (عالمی، ۱۳۸۵، ص ۱۷۸)

- امضای قرارداد و معاهده سبب می شود که جان و مال و ناموس و سرزمین غیرمسلمانان حرمت و مصونیت پیدا کند. اگر مصالح سیاسی و اجتماعی مسلمانان ایجاب کند، دولت اسلامی می تواند برابر آیین ها و قانون ها، با صدور ویزا به آن ها اجازه ورود و اقامت در کشور اسلامی بدهد. به مدتی که برابر مصالح و منافع مسلمانان در متن قرارداد به آن ها اجازه اقامت داده شده است، به عنوان بازرگان، گردشگر، دانشجو، سفیر، رایزن، کاروان و دیگر عناوین رسمی و معمول به کشور اسلامی مسافرت کنند. (زندى فر و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۹۸)

- گردشگران حق دارند نسبت به ظلمی که به آنان روا شده اقامه دعوی کنند و از طرف دیگر، چنانچه آن ها به تبعه کشور یا اتباع دیگر کشورها در کشور فعلی ظلمی بکنند تبعه حق خواهد داشت علیه آنان در دادگاه های کشور اقامه دعوی نماید. (شریعتی، ۱۳۸۶، ص ۹۲)

با این تفاسیر براساس عقود اسلامی هیچ دلیلی برای عدم امنیت زنان گردشگر غیرمسلمانی که قصدی برای دشمنی و ضربه زدن به مسلمانان ندارند، در ممالک اسلامی وجود ندارد تنها تفاوتی که میان این عقود و گردشگری زنان غیرمسلمانان وجود دارد نوع اقامت آن ها در کشور اسلامی است که مسلماً این امر نه تنها به یکسانی حکم آنان از دیدگاه اسلام زبانی نمی رساند بلکه می تواند به جهت منافع اقتصادی، سیاسی و فرهنگی که به واسطه حضور زنان گردشگر غیرمسلمان نصیب ممالک اسلامی می گردد براساس تشخیص و صلاح دید حاکم اسلامی زمینه اعطاء تسهیلات و اختیارات بیشتری را برای آنان فراهم گردد؛ بنابراین می توان نتیجه گرفت که مجموعه تعهدات زنان گردشگر غیرمسلمان در زمان پرداخت هزینه ویزا یا مالیات ورود ماهیتاً تفاوتی با پرداخت جزیه در عقود اسلامی ندارد.

۴-۲. حق دریافت خدمت گردشگری

زنان گردشگر غیرمسلمان در مدت حضور در یک کشور اسلامی قطعاً نیازمند خدمات

گوناگونی از ناحیه دولت و جامعه میزبان هستند. اختلافات زیادی در مورد جواز استخدام مسلمانان برای خدمات‌رسانی به غیرمسلمانان میان عالمان شیعه وجود دارد. گروهی از متفکران فرموده‌اند که اجیر شدن مسلمان برای غیرمسلمان مطلقاً جایز نیست. آن‌ها پس از طرح این مسئله می‌فرمایند: «الا قرب المنع». نظر فخرالمحققین (۱۳۰۲ق) در شرح این جمله این است که سبب عدم جواز، اینست که اجیر شدن سبیل^۱ بوده و هر سبیلی از کافر بر مسلمان نفی گردیده است به دلیل آیه ۱۴۱ سوره نساء: «خداوند هرگز برای کافران راهی به زیان مؤمنان قرار نداده است.» که افاده عموم می‌کند. او سپس مسئله استخدام مسلمان نزد غیرمسلمان را با رهن گرفتن مسلمان نزد کافر مقایسه کرده و می‌نویسد: نظر قوی‌تر عدم جواز است زیرا لازمه رهن، قبض نمودن مرتهن و طلبکار است و قبض نمودن نوعی تسلط است برای کفار بر مسلمانی که نفی گردیده است. عین همین استدلال در اجیر شدن و اشتغال مسلمان نزد غیرمسلمان وجود دارد. (فخرالمحققین، ۱۳۰۲، ج ۱، ص ۴۱۳)

براساس دیدگاه موافقان خدمات‌رسانی قیاس اجاره به رهن قیاس مع الفارق بوده و باطل است. برای مثال، (شاه عبدالعظیم ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۶۱۵) نظر می‌دهد که آنچه در شریعت از اجیر شدن مسلمان برای کافر وارد شده مخالف آیه ۱۴۱ سوره نساء نیست زیرا در صورت اجاره، کافر سلطه و سلطنت بر مؤمن پیدا نمی‌کند بلکه بر فعل (کار و عمل) مسلمان سلطه می‌یابد. شیخ طوسی (۱۴۱۰، ج ۳، ص ۱۹۱) در تکمیل این نظر، فرض می‌کند اگر مسلمانی را کافر برای انجام کاری که در ذمه او باشد اجیر نماید چنین اجاره‌ای بدون اختلاف صحیح است و اگر او را برای مدتی مثلاً یک ماه یا سال اجیر نماید تا کاری را انجام دهد نیز نزد ما صحیح است به دلیل این که اصل، جواز قرارداد است مگر آنکه شارع آن را منع نماید و در اینجا منعی وجود ندارد؛ بنابراین برخی از فقها دیدگاه تفصیلی را، یعنی میان دو استدلال قبل، انتخاب کردند. برای مثال نظر موسوی بجنوردی (۱۳۹۶، ج ۱، ص ۹۱) اینست که ما نمی‌توانیم به‌طور مطلق بگوییم که هر استخدامی که واقع شد باطل است و یا هر استخدامی که واقع شد صحیح است و چون ضابطه اینست که اگر بخواهیم استخدامی را باطل کنیم باید به مقتضای قاعده نفی سبیل حکم به بطلان کنیم؛ بنابراین در ابتدا باید بررسی نماییم کدام استخدام سبب ذلّ مسلم و علو کافر می‌شود. آیا در تمام استخدام‌ها این‌طور است تا بگوییم تمام استخدام‌ها مطلقاً

۱. قاعده نفی سبیل به معنی مسلط شدن یک کافر بر یک مسلمان است.

باطل‌اند یا بالعکس؟ بهتر است در این مورد بگوییم که در شرایط مختلف قاعده فرق می‌کند. مورد دیگری هم که باید به آن توجه شود موضوع «ضرورت وفا به قرارداد» در دین اسلام است. فقه اسلامی با درک ضرورت وفا به قرارداد هرگونه اختلاف دینی و عقیدتی را در این امر مهم بی‌اثر کرده و وفا به عهد و پیمان حتی با دشمنان و کفار در حال جنگ را ضروری و لازم دانسته است. به نظر برخی فقها، وفا به قراردادهای تجاری و مدنی و همچنین التزام به معاهدات سیاسی با کفار علاوه بر لزوم وضعی، واجب تکلیفی نیز هست. (سیمایی صراف، ۱۴۰۲، ص ۱۰۱)

با جمع‌بندی نظرات موافق، مخالف و میانه می‌توان این‌گونه برداشت کرد که برای صحت خدمات‌رسانی به زنان گردشگر غیرمسلمان باید موارد ذیل رعایت شوند:

۱. غیرمسلمان نباید ماورای دریافت خدمات قصد ضربه زدن و ضرر رسانیدن به مسلمانان را داشته باشند، مثلاً جاسوسی برای دشمنان مسلمانان. (طوسی، ۱۴۱۰، ج ۳، ص ۴۳) اگر مسلمانی بداند که اجیر شدن او برای زنان گردشگر غیرمسلمان، مستقیم و غیرمستقیم، موجب نوعی ضرر و ضربه به پیکره اسلام است قطعاً این عمل او جایز نبوده و از مصادیق اعانت بر ظلم محسوب می‌شود.

۲. براساس آیه ۲۸ سوره آل‌عمران، مؤمنان نباید کافران را به‌جای مؤمنان به دوستی بگیرند؛ بنابراین خدمات‌رسانی برای زنان گردشگر غیرمسلمان نباید مانع از خدمات‌رسانی به سایر مسلمانان شود. برای مثال، پزشکان ماهر مامایی مسلمان نباید تنها به گردشگران پزشکی خارجی خدمات بدهند و زنان مسلمانان بومی از تخصص آنان، با وجود کمبود این تخصص، بی‌بهره بمانند.

۳. براساس آیه ۱۴۱ سوره نساء، خدمات‌رسانی مسلمانان برای زنان گردشگر غیرمسلمان نباید موجب ذلت و خاری مسلمانان شود. برای مثال، گردشگران زن از مردان مسلمان تقاضای خدمات گردشگری جنسی نکنند که این عمل باعث مخدوش شدن تصویر آن کشور اسلامی در جهان شود.

۵-۲. حق بازدید از اماکن مذهبی

یکی از چالش‌برانگیزترین موضوعات فقهی اجازه ورود غیرمسلمانان به اماکن مذهبی و نحوه ورود آنان به این اماکن است. اکثر مساجد قدیمی و مشاهد مقدسه به جهت زیبایی بصری

از جمله مهم‌ترین مراکز گردشگری در کشورهای اسلامی هستند. حضور زنان گردشگران در این اماکن جهت مشاهده معماری اسلامی و گاهی کنجکاوای آن‌ها نسبت به مراسم و مناسک عبادی مسلمانان و احیاناً رفع برخی شبهات است. درباره اجازه بازدید از مراکز دینی و مقدس مسلمانان واقعیت‌های تاریخی دوران رسالت نشان می‌دهد که دیدارهای پیامبر با غیرمسلمانان چه برای آشناسازی آنان با اسلام و چه برای بستن پیمان همه بخشی از برنامه‌های حضرت در مسجدالنبی بودند. (سبحانی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۴۳۳) واقدی در کتاب المغازی می‌نویسد: «نمایندگان قبیله تقیف در سال نهم هجرت برای مذاکره با پیامبر به مدینه آمدند و وارد مسجد پیامبر شدند اما در مورد سلام کردن از روش مشرکان پیروی کردند و گفتند: روزت بخیر باد! و با این شیوه سلام کرده و وارد مسجد شدند. مسلمانان گفتند: ای رسول خدا ایشان که مشرک‌اند آیا می‌توانند وارد مسجد شوند؟ اما اینان در مدتی که در مدینه بودند و به مسجد هم رفت‌وآمد داشتند». (واقدی، ۱۳۷۶، ص ۷۳۳)

البته بعضی از متفکران شیعه قائل به ممنوعیت ورود کافران به اماکن مذهبی بوده و دلیل اصلی آن را متن آیه ۲۸ سوره توبه: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! بی‌گمان مشرکان پلیدند پس نباید بعد از امسال به مسجدالحرام نزدیک شوند.» می‌دانند. علامه طباطبائی (۱۳۷۸) در تفسیر این آیه می‌نویسد: «پیامبر بعد از آن‌که مکه را فتح کرد در آن سال از زیارت مشرکان جلوگیری نفرمود و از سنت‌های زیارتی مشرکان یکی این بود که اگر با لباس وارد مکه می‌شدند و با آن لباس دور خانه طواف می‌کردند دیگر آن لباس را به تن نمی‌کردند و می‌باید آن را صدقه می‌دادند لذا برای آن‌که لباس‌هایشان را از دست نداده باشند قبل از طواف از دیگران لباسی را عاریه یا کرایه می‌کردند و بعد از طواف به صاحبشان برمی‌گرداندند. یعنی اگر زنی به لباس عاریه و اجاره دست نمی‌یافت و خودش هم تنها یک دست لباس به همراه داشت برای آن‌که لباس را از دست ندهد ناچار برهنه می‌شد و لخت مادرزاد به طواف می‌پرداخت». (همان، ص ۲۱۵) بدیهی است که انجام صحیح مناسک حج را چنین سنت خرافی و مراسمی شهوت‌انگیز، آن‌هم در مقدس‌ترین مرکز عبادی مسلمانان، برای عابدان مشکل نموده و موجب تخریب اعتقادات می‌شد. همچنین از این آیه بر وجوب حفظ احترام و قداست مساجد و گروهی دیگر بر لزوم دور نگه داشتن تمام اماکن مقدس از ناپاکی دلالت دارند. علامه حلی (۱۴۱۴ق) در تذکرة الفقهاء روایت «مساجد خود را از ناپاکی دور نگه دارید» را دلیل ممنوعیت ورود زنان کافر (نه اهل کتاب) به اماکن مقدس دانسته است. (حلی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۴۴۵)

نظر میرکمالی و همکاران (۱۳۹۴) اینست تعمیم حکم قرآن در مورد عدم جواز ورود مشرکان به مسجدالحرام به همه مسلمانان و همه مساجد چندان صحیح نیست و به نظر می رسد به قدر متیقن اکتفا نمود زیرا اولاً مشرک یک از اقسام غیرمسلمان به شمار می رود و به هیچ وجه به معنی اهل کتاب و کافر نخواهد بود. ثانیاً الغای خصوصیت از مسجدالحرام و تعمیم آن به سایر مساجد با توجه به ویژگی های مسجدالحرام، گسترش موضوعی نادرست است. (همان، ص ۹۵)

در رابطه با برداشت هایی که قائل به وجوب حفظ تقدس و شأن و احترام مساجد است باید گفت که نفس ورود زنان گردشگر غیرمسلمان خصوصاً اهل کتاب به اماکن مذهبی باعث هتک حرمت آن نمی گردد و اگر چنانچه ورود به این اماکن با هر پوششی موجب تحریک جنسی و حواس پرتی نمازگزاران شود احدی در حرمت این عمل و اذن به آنان شک ندارد همان گونه که به پوشیدن لباس مناسب برای حضور در کلیساها و کنیسه ها توصیه می شود؛ بنابراین باید برای رفع این مشکل پوشش مناسب برای بازدید از این اماکن اسلامی مشخص گردد (کدهای پوشش). این موضوع در ادامه بیشتر بررسی می شود:

۶-۲. حجاب و پوشش مناسب از نظر اسلام

در سوره نور، آیه ای که مربوط به عفاف و حجاب است (نور آیه ۳۰)، توصیه می شود: ۱. زنان باید پوشش مناسب داشته باشند و ۲. آرایش و زیور خود را در نزد نامحرم آشکار نکنند (در آیه ۵۹ سوره احزاب هم شرح داده شده است). اما سؤال اصلی اینست که آیا اصولاً حکومت اسلامی می تواند رعایت حجاب اسلامی را برای زنان گردشگر غیرمسلمان اجباری گرداند.

با توجه به نص صریح آیه قرآن (بقره آیه ۲۵۶) هرگونه اجبار در دین منتفی است و ثانیاً پیامبر به عنوان حاکم اولین حکومت اسلامی برخوردی قهری با زنان (غیرمسلمان) نکرده اما در مقابل، پیامبر آنچه سلامت اخلاق جامعه اسلامی را خدشه دار می کرد با آن مبارزه می نمود و آنچه آن را تضمین می کرد، یعنی عفاف، تقویت می نمودند. شاید گفته شود که حفاظت از جامعه اسلامی در مقابل فساد واجب است درحالی که تصاویر زنان غیرمسلمان بدون حجاب در روزنامه ها و تلویزیون های دولتی پخش می شود. این توضیحات درباره حجاب کامل اسلامی بود اما برای مشخص شدن پوشش زنان غیرمسلمان که مورد تأیید پیامبر بوده باید بررسی تاریخی انجام داد.

قرآن برای حضور عقیفانه زنان در اجتماع داستان تاریخی موسی و دختران شعیب نبی را نقل می‌کند. پس از کمک موسی به دختران شعیب در آب دادن به گوسفندانشان، موسی از آن دختران که با نهایت حیاء راه می‌رفتند می‌خواهد که پشت سر او راه بیایند و مسیر حرکت را برای بازگشت به خانه با انداختن سنگ به چپ و راست او نشان دهند (قصص آیه ۲۲-۲۵) تا چشمان او به بدن آن دختران نیفتد. دقت و تأمل بسیاری در این داستان لازم است چون خداوند برای دعوت مسلمانان به عفاف از یهودیان مثال می‌زند و هردو جنس را برای حفظ پاکی یکدیگر مسئول می‌داند، یعنی پیش از اسلام این موارد در منطقه خاورمیانه رعایت می‌شده است.

متأسفانه نوع پوششی که امروزه در میان زنان یهودی و مسیحی می‌بینیم با سابقه تاریخی آنان حتی یک قرن پیش منافات دارد. (حدادعادل، ۱۳۸۶) در کتاب مقدس یهودیان آموزه‌های فراوانی یافت می‌شود که به‌طور صریح یا ضمنی، بر حجاب و پوشش زن و مسائل مربوط به آن تأکید دارد. شیوه عملی یهودیان مبنی بر استفاده از روپوش‌های بلند و برقع و روبند بود. (Cohen, 1995) در مورد سیره عملی زنان مسیحی، دین مسیحی برای زن خمار را باقی نهاد؛ وقتی وارد اروپا شد آن را نیکو شمرد. زن‌ها در کوچه و وقت نماز خمار داشتند. در قرون وسطی، خصوصاً قرن نهم، خمار رواج داشت. آستین خمار، شانه زن را پوشیده، تقریباً به زمین می‌رسید. (Alazari, 2002) اسنادی که از پوشاک مسیحیان و زنان اروپا به‌جای مانده، به‌وضوح تقبیح بدحجابی را در قرون وسطی نشان می‌دهد (Durant, 1997)؛ بنابراین حضور زنان گردشگر غیرمسلمان در کشور اسلامی هم باید مشروط به پوشانیدن برخی از اعضای بدن باشد (براساس قاعده نظر) چراکه عدم وضع این شرط و اعطای آزادی مطلق به این زنان باعث نفی سبیل و ذلت جامعه اسلامی می‌شود.

۷-۲. قاعده نظر

از توالی تکالیف مورد اشاره در آیات ۳۰ و ۳۱ سوره نور چنین برداشت می‌شود قاعده نظر^۱ و حفظ حجاب مکمل یکدیگر برای حفظ سلامت اخلاقی در جامعه هستند - دو مقوله مرتبط اما دربرگیرنده مفاهیم متفاوت. رعایت حجاب، زمینه را برای تحقق قص نظر فراهم می‌کند و قص نظر، به حفظ حجاب و پوشش مناسب کمک می‌کند. این آیات را می‌توان در چند معنا به کار برد: اول پاکدامنی و اجتناب از زنا و فحشا؛ دوم حفظ از نگاه و وجوب ستر عورت و سوم

۱. قاعده یا اجازه نظر به بررسی نگاه به سر و صورت و گردن و دست‌های زنان تا جایی که معمولاً نمی‌پوشانند، می‌پردازد.

حفظ عورت به معنای عام که این دستور نشان می‌دهد عورت را از هرگونه عملی که زمینه شهوی داشته باشد، اعم از نگاه و لمس باید حفظ نمود. (خویی، ۱۴۰۹، ج ۳، ص ۳۵۱)

اکنون این پرسش پیش می‌آید که موارد ذکر شده مربوط به مسلمان است و چه ارتباطی با زنان غیرمسلمان دارد. براساس نظر آیت‌الله مکارم شیرازی یک اصل مسلم در اسلام داریم که هر حکمی برای مؤمنین و مسلمانان ثابت است، دیگران نیز مکلف به آن هستند «الکفار مکلفون بالفروع كما انهم مکلفون بالاصول»؛ بنابراین آن‌ها هم موظف به حکم حجاب و ترک شراب‌خواری (حدّاقْل آشکارا) و گناهان دیگر هستند. (علیان‌نژاد و مکارم شیرازی، ۱۳۸۹، ص ۴۵)

نظر آیت‌الله سیستانی (۱۴۰۴) هم اینست که بر زن حجاب واجب است مسلمان باشد یا غیرمسلمان، در کشور اسلامی باشد یا غیر اسلامی.

به‌طورکلی آنچه در مورد پوشش زنان غیرمسلمان در آیات و روایات وجود دارد، به بحث حدود نگاه به بدن آنان مربوط می‌شود. در رابطه با محدوده جواز نظر به زنان غیرمسلمان سه دیدگاه میان متفکران امامیه وجود دارد:

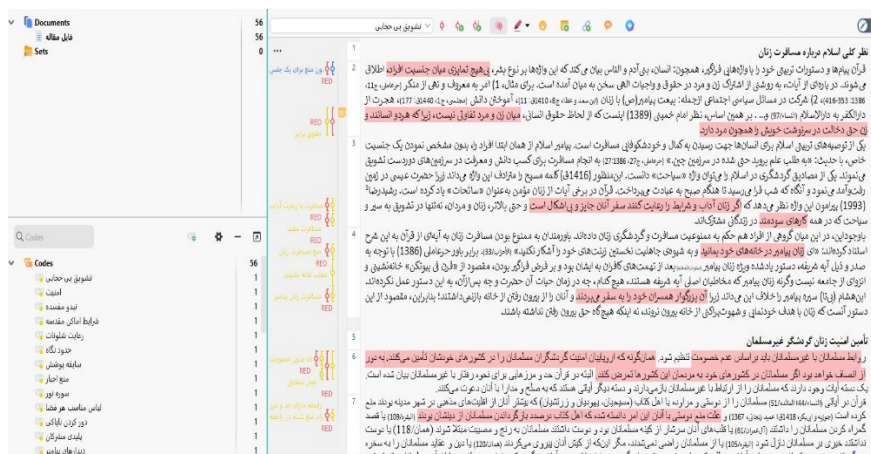
۱. نظر به صورت و دست؛ جواز نظر به صورت و دست‌های زن غیرمسلمان عقیده شمار کمی از متفکران بوده است (شهیدالثانی، ۱۴۱۰ق)، البته این نظر برای ورود برای اماکن مذهبی در حال حاضر مورد اقبال بسیاری است.

۲. نظر به دست، صورت و موها؛ فقیهان و متفکران به‌نامی قائل به این نظر هستند. (طوسی، ج ۲، ۱۴۰۰ق؛ طباطبائی، ۱۳۷۵؛ نجفی، ۱۳۶۲؛ بحرانی، ۱۳۶۹؛ حلی، ۱۳۸۷)

۳. نظر به اعضای که عادتاً مکشوف است؛ به نظر امام خمینی (رحمه‌الله) (۱۳۸۵) نظر به اعضای از بدن زن غیرمسلمان که معمولاً نمی‌پوشاند جایز است و برای مشخص شدن میزان آن، عرف زنان هم‌عصر پیامبر را ملاک می‌دانند. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که زنان اهل ذمه در جزیره العرب در زمان حکومت پیامبر اسلام حجاب اسلامی نداشته‌اند و لباس‌های برخی از آنان به‌گونه‌ای بوده که حتی ساق‌های پاهایشان نمایان بوده است. (خویی، ۱۳۷۷، ج ۳۲، ص ۲۷) این سنت به‌گونه‌ای در جوامع اسلامی رواج و استحکام داشت که حتی در سال‌های بعد از رحلت پیامبر یکی از شروط مسلمانان اولیه بر اهل ذمه آن بوده که زنانشان دست‌ها و پاهایشان را آشکار سازند تا با مسلمان شباهت پیدا نکنند. (همان) در برخی پیمان‌ها پوشیدن لباس‌هایی با رنگ‌ها و علامت‌های متفاوت از لباس مسلمانان از جمله شروط مسلمین بر اهل ذمه بوده است. (الالبانی، ۱۳۸۹، ص ۳۷)

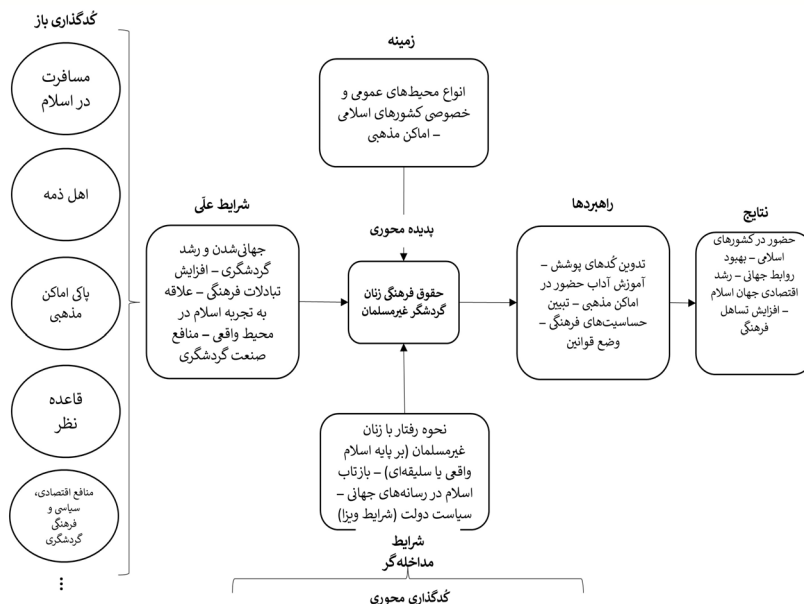
۳. ارزیابی داده‌های جمع‌آوری شده

در گام اول مقوله‌ها از طریق کدگذاری باز در نرم‌افزار مکس کیودا^۱ و سایر نرم‌افزارهای هوشمند از منابع معتبر اسلامی و نظر مراجع تقلید استخراج شدند. حدود پنجاه مقوله در این مرحله به‌دست آمد.

شکل ۱. کدگذاری باز داده‌های جمع‌آوری شده

در مرحله بعد مقوله‌های به‌دست‌آمده در گام اول، براساس پارادایم اشتراوس و کوربین، کدگذاری محوری (دسته‌بندی) و انتخابی (یافتن مقوله محوری) شدند. براساس مقوله محوری زنان گردشگر غیرمسلمان در کشورهای اسلامی مورد استقبال قرار خواهند گرفت و می‌توانند به اقتصاد و تبادلات فرهنگی کمک نمایند مشروط بر اینکه به هنجارها و ارزش‌های اسلامی احترام بگذارند و به آن‌ها پایبند باشند. این پایبندی شامل: داشتن پوشش مناسب، احترام به تقدس اماکن مذهبی و بی‌روی از قوانین می‌شود.

شکل ۲. الگوی پارادایمی گردشگری زنان غیرمسلمان در کشورهای اسلامی

نتیجه‌گیری

این پژوهش با تمرکز بر جایگاه زنان گردشگر غیرمسلمان در کشورهای اسلامی تلاش کرده است تا از رهگذر متون قرآنی، روایات و دیدگاه‌های فقهی به روشن‌سازی ابعاد حقوقی، اجتماعی و فرهنگی سفر آنان بپردازد. یافته‌ها نشان می‌دهد که اسلام در اصل توصیه به سفر و کسب دانش میان زن و مرد تفاوتی قائل نشده و امنیت و حقوق غیرمسلمانان در قالب عقود ذمه، امان و صلح تضمین شده است. پژوهش نتیجه می‌گیرد که حضور زنان گردشگر غیرمسلمان نه تنها با مبانی اسلامی منافاتی ندارد، بلکه می‌تواند فرصت‌های اقتصادی، فرهنگی و سیاسی ارزشمندی برای ممالک اسلامی فراهم آورد. حضور زنان غیرمسلمان در این ممالک مسائل مهمی را به وجود می‌آورد که به چند مورد از آن‌ها در این پژوهش پرداخته شد:

۱. تفاوت‌گذاری میان زنان گردشگر غیرمسلمان با اهل ذمه، از نظر ماهیت حقوق و تکالیف، محل تأمل است. همان‌گونه که در گذشته قراردادهای ذمه و معاهد چارچوب‌هایی برای تعامل و همزیستی مسالمت‌آمیز میان مسلمانان و غیرمسلمانان فراهم می‌ساختند، امروزه نیز می‌توان از قواعدی مشابه، از جمله صدور ویزا و اخذ

مالیات ورود، در جهت حفظ امنیت زنان گردشگر استفاده کرد؛ بنابراین، حضور این افراد در کشوری اسلامی به منزله نوعی قرارداد نانوشته تلقی شده و از آن حکومت انتظار می‌رود امنیت جانی، مالی و حیثیتی آنان را همانند عقود سابق تضمین کند.

۲. از دیگر مسائل مهم، امکان خدمات‌رسانی به این زنان است. نظرات فقها در این زمینه متفاوت بوده اما جمع‌بندی دیدگاه‌ها نشان می‌دهد در صورتی که ارائه خدمات از سوی مسلمانان به زنان غیرمسلمان موجب سلطه، ذلت یا آسیب به مصالح امت اسلامی نشود، چنین خدماتی فاقد منع شرعی بوده و می‌تواند مشروع تلقی شود به‌ویژه که التزام به قراردادها، حتی با غیرمسلمانان، در فقه امامیه امری واجب و الزامی شمرده شده است.

۳. در باب حضور زنان غیرمسلمان در اماکن مذهبی نیز، با وجود تفاسیر متفاوت از آیات مرتبط با طهارت و نجاست مشرکان، رویه سیره نبوی و شواهد تاریخی از حضور غیرمسلمانان در مسجدالنبی، حاکی از رواداری اسلامی در این زمینه است؛ از این رو، ممنوعیت مطلق ورود زنان غیرمسلمان به همه مساجد فاقد توجیه شرعی قطعی بوده و به‌جای آن می‌توان با تدوین آیین‌نامه‌هایی ناظر به نوع پوشش، ساعات بازدید و بخش‌های قابل دسترسی، این تعامل را در چارچوب احترام متقابل سامان داد.

درنهایت، یافته‌های مقاله حاکی از آنست که هرگونه سیاست‌گذاری در قبال زنان گردشگر غیرمسلمان باید در پرتو اصولی چون قاعده لاضرر، قاعده وفای به عهد، قاعده نفی سبیل، کرامت انسانی و اصل مصلحت عمومی انجام گیرد. اگرچه برخی از ملاحظات فقهی اقتضا می‌کند که محدودیت‌هایی در رفتار، پوشش و خدمات دریافتی آنان اعمال شود، اما این محدودیت‌ها نباید به‌گونه‌ای باشد که منجر به هتک حرمت، رفتارهای تحقیرآمیز یا انزوای بین‌المللی گردد. بااین‌ترتیب، کشورهای اسلامی می‌توانند با بهره‌گیری از ظرفیت‌های فقهی منعطف، ضمن حفظ حدود و مرزهای شرعی، الگویی از گردشگری اخلاق‌محور، فرهنگی و بین‌الادیانی ارائه دهند که در آن زنان گردشگر غیرمسلمان نه تنها تهدید تلقی نمی‌شوند بلکه فرصت‌هایی برای گفت‌وگوی تمدنی، توسعه اقتصادی و معرفی فرهنگ اسلامی فراهم می‌سازند.

— نوآوری پژوهش

- تمرکز صرف بر وضعیت حقوقی زنان در حوزه گردشگری.
- تلفیق دیدگاه‌های فقهی با نیازهای صنعت گردشگری امروزی. پژوهش تلاش کرده است میان نصوص دینی و الزامات اقتصادی - اجتماعی امروز پُل بزند.

- طرح مفهوم کدهای پوشش به عنوان راه حل میانه به جای اجبار یا آزادی مطلق - پوشش مناسب به عنوان یک قرارداد فرهنگی پیشنهاد.
- پیشنهاد های کاربردی
- تدوین قوانین شفاف گردشگری اسلامی: براساس عقود امان و ذمه، حقوق و وظایف گردشگران غیرمسلمان مشخص شود.
- آموزش کارکنان خدمات گردشگری: آموزش فقهی - فرهنگی برای کارکنان مسلمان تا خدمات رسانی بدون ایجاد سلطه یا ذلت انجام شود.
- توسعه دیپلماسی گردشگری: استفاده از حضور زنان گردشگر غیرمسلمان برای ارتقای تصویر فرهنگی و سیاسی کشورهای اسلامی.
- تدوین کتابچه های راهنمای شرایط بازدید از اماکن دینی.
- ایجاد سازوکارهای حقوقی برای شکایات گردشگران: همان گونه که در فقه اسلامی حق اقامه دعوی برای غیرمسلمانان پیش بینی شده، باید در قوانین مدرن نیز تضمین شود.

منابع

-قرآن کریم.

۱. ابن شعبه حرّانی، حسن بن علی (۱۳۸۰). تحف العقول، (مترجم بهراد جعفری، ج ۱). تهران: دار الکتب الاسلامیه.
۲. ابن قیم جوزیه، محمد (۱۴۱۸ق). احکام اهل الذمة، بیروت: رمادی للنشر.
۳. ابن منظور، جمال الدین محمد (۱۴۱۶ق). لسان العرب، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
۴. اترک، حسین (۱۳۹۱). آداب مهمانی از منظر روایات اسلامی. معرفت اخلاقی، دوره ۳، شماره ۱۲، ص ۸۵-۱۰۲.
۵. اذانی، مهری و زال، هدا (۱۳۹۰). گردشگری زنان - فرصت ها و تنگناها از دیدگاه اسلام. نشریه اطلاعات جغرافیایی (سپهر)، دوره ۲۰، شماره ۷۸، ص ۶۴.
https://www.sepehr.org/article_26516.html
۶. اسماعیلی، اسماعیل (۱۳۷۴). «موارد وجوب خمس و زکات». مجله فقه، شماره ۳، ص ۲۵-۹۴.
۷. اکبری، بهمن (۱۳۹۴). «تحلیل متن و فرامتن فتوای مقام معظم رهبری در تحریم سلاح کشتار جمعی». مطالعات روابط فرهنگی بین المللی، دوره ۱، شماره ۲، ص ۱۰۹-۱۳۲.
۸. الالبانی، محمد ناصرالدین (۱۳۸۹ق). حجاب المرأة المسلمة فی الكتاب و السنة. بیروت: المكتبة الاسلامیة.
۹. امامی، مسعود (۱۳۸۴). روشنفکران دینی و مدرنیزاسیون فقه. مجله فقه اهل بیت، شماره ۴۲، ص ۱۱۶-۱۴۹.
۱۰. بحرانی، محمد بن یوسف (۱۳۶۹). حدائق الناضره فی احکام العترة الطاهرة. قم: موسسه النشر الاسلامی.
۱۱. بهاری، محمدرضا (۱۳۸۹). «آسیب شناسی روش شناختی اجتهاد پویا». کتاب نقد سال، دوره ۱۲، شماره ۵۴، ص ۴۵-۷۰.
۱۲. ترا بیان، پونه (۱۳۸۷). «سنجش سطح قابل قبول اثرات اجتماعی منفی دیدارکنندگان بر جوامع محلی در ایران (سکونتگاه های روستایی تالاب پریشان)»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده مدیریت و حسابداری علامه طباطبائی.
۱۳. جعفری، محمدجعفر (۱۳۸۲). مکتب های حقوقی در حقوق اسلام. تهران: گنج دانش.

۱۴. حدادعادل، غلامعلی (۱۳۸۶). فرهنگ برهنگی و برهنگی فرهنگی. تهران: سروش.
۱۵. حرعالمی، محمد بن حسن (۱۳۸۶). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه (ج ۱۶). تهران: کتابچی.
۱۶. حسینی خراسانی، سید احمد (۱۳۷۶). «حقوق گردشگران غیر مسلمان در کشورهای اسلامی». فقه، دوره ۴، شماره ۱۴، ص ۲۴۵-۲۸۸.
۱۷. حلّی، حسن بن یوسف (۱۳۸۷ق). ایضاح الفوائد فی شرح القوائد. قم: مطبعة العلمية.
۱۸. _____ (۱۴۱۴ق). تذکرة الفقهاء (ج ۱). قم: مؤسسة آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث.
۱۹. خمینی، روح الله (۱۳۸۵). تحریر الوسيلة (ترجمه مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمه الله)). تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمه الله).
۲۰. _____ (۱۳۸۹). صحیفه نو. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (رحمه الله).
۲۱. خویی، سید ابوالقاسم (۱۳۷۷). المبانی فی شرح العروه الوثقی (ج ۳۲). تهران: احیاء آثار امام خمینی (رحمه الله).
۲۲. _____ (۱۴۰۹ق). التنقیح (ج ۳). نجف: منشورات دارالعلم.
۲۳. رشید رضا، محمد (۱۴۲۳ق). تفسیر المنار (ج ۱۰). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۴. زندیفر، عبدالله، روحانی مقدم، محمد و آقایی بجستانی، مریم (۱۳۹۸). «تحلیل و بررسی چالش‌های فقهی و حقوقی حضور گردشگران غیر مسلمان در ایران». نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، دوره ۱۲، شماره ۱، ص ۸۵-۱۰۹.
۲۵. سبحانی، جعفر (۱۳۸۵). فروغ ابدیت: تجزیه و تحلیل کاملی از زندگی پیامبر اکرم (ج ۲). قم: بوستان کتاب.
۲۶. سیستانی، علی حسینی (۱۴۰۴). استفتائات آیت الله علی حسینی سیستانی، برگرفته از: <https://www.sistani.org/persian/qa/0881>
۲۷. سیمایی صراف، حسین (۱۴۰۲). لزوم وفا به قرارداد با غیر مسلمان (مطالعه تطبیقی در فقه و حقوق ایران)، پژوهش‌های حقوق اقتصادی و تجاری، دوره ۱، شماره ۳، ص ۷۷-۱۰۶. <https://doi.org/10.48308/eclr.2023.233175.1032>
۲۸. شاه عبدالعظیم، حسین (۱۳۹۳). تفسیر اثنی عشری (ج ۲). تهران: آذرنیا.
۲۹. شریعتی، روح الله (۱۳۸۶). مبانی و حقوق جهانگردان از دیدگاه منابع اسلامی، سمینار نقد و بررسی کد اخلاق جهانگردی.

۳۰. شهید الثانی، زین الدین بن علی عاملی (۱۴۱۰ق). شرح اللمعة (الروضة البهية فی شرح اللمعة الدمشقية). قم: مکتبه الداوری.
۳۱. طباطبائی مؤتمنی، منوچهر (۱۳۷۰). آزادی های عمومی و حقوق بشر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۳۲. طباطبائی، علی (۱۳۷۵). ریاض المسائل. قم: بوستان کتاب.
۳۳. طباطبائی، محمدحسین (۱۳۷۸). تفسیر المیزان (ترجمه محمدباقر موسوی، ج ۱۹). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۳۴. طوسی، ابوجعفر محمد بن الحسن (۱۴۱۰ق). المبسوط فی فقه الإمامیة (ج ۳). بیروت: دارالتراث.
۳۵. _____ (۱۴۰۰ق). النهایة فی مجرد الفقه و الفتاوی (ج ۲). بیروت: دار الکتاب العربی.
۳۶. عالمی، مهدی (۱۳۸۵). «احکام جهانگردی و موضوعات وابسته به آن در فقه امامیه و اهل سنت». پایان نامه دوره کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه قم.
۳۷. علی بن ابی طالب (۱۴۰۶ق). نهج البلاغة (گردآورنده محمد بن حسین شریف الرضی). قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی (رحمه الله).
۳۸. علیان نژاد، وحید و مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۹). احکام خانواده در پرتو فقه اسلامی. قم: نشر امام علی بن ابیطالب (علیه السلام).
۳۹. عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۶۷). حقوق اقلیت ها: براساس قانون قرارداد ذمه، بررسی گوشه هایی از مفاهیم حقوق بین الملل از نظر فقه اسلامی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۴۰. فخرالمحققین، محمد بن حسن بن یوسف بن مطهر اسدی (۱۳۰۲ق). قواعد الاحکام، ایضاح الفوائد فی شرح القواعد (ج ۱). قم: مطبعة العلمیه.
۴۱. قری، سید محمدجواد (۱۳۹۹). «کرامت انسانی و حقوق بشر؛ بررسی مقوله کرامت در اسناد بین المللی حقوق بشر». پژوهش نامه حقوق بشری، دوره ۵، شماره ۱۹، ص ۶۱.
۴۲. کروی، مهدی و محمودی، مصطفی (۱۳۹۷). «اخلاق گردشگری از منظر قرآن و حدیث و سازمان جهانی گردشگری». فصلنامه قرآن و علم، دوره ۱۲، شماره ۲۲، ص ۶۳-۷۶. https://qve.journals.miu.ac.ir/article_2499.html

۴۳. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵). الکافی (ج ۶). تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۴۴. مجله البحوث الاسلامی (بی تا). اللجنة الدائمة للبحوث العلمیة (ج ۲۱). عربستان: دارالاولی النهی.
۴۵. محمودی، اکبر (۱۳۹۹). «روش شناسی اجتهاد در مسائل نوپدید». جستارهای فقهی و اصولی، دوره ۶، شماره ۲، ص ۶۱-۱۰۵.
- <https://doi.org/10.22034/jrj.2020.55518.1860>
۴۶. ملکی اصفهانی، مجتبی (۱۳۹۳). فرهنگ اصطلاحات اصول. قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.
۴۷. موسوی بجنوردی، سید محمد (۱۳۹۶). قواعد الفقیه (ج ۱). تهران: مجد.
۴۸. میرکمالی، سید علیرضا، حسنی، محمد مهدی و رجبی فرد، سحر (۱۳۹۴). «چالش های فقهی - حقوقی حضور گردشگران غیرمسلمان در کشورهای اسلامی»، مجله حقوقی دادگستری، دوره ۷۹، شماره ۹۲، ص ۷۹-۹۷.
- <https://doi.org/10.22106/jlj.2016.18910>
۴۹. نجفی، محمدحسن بن باقر (۱۳۶۲ق). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۵۰. واقدی، محمد بن عمر (۱۳۷۶). المغازی. قم: بوستان کتاب.

منابع لاتین

1. Abdel-Haleem, M (2010). *Understanding the Qur'ān: Themes and Style*, London: I. B. Tauris & Co Ltd.
2. Abu Dawud, S & Hasan, A (1984). *Sunan Abu Dawud*, Lahore: Sh. M. Ashraf.
3. Alazari, S (2002). *women's liberation*, Qom: Darolhoda.
4. Al-Modarresi, T (2016). *The Laws of Islam* (PDF), Enlight Press.
5. Bilim, Y. & Özer, Ö (2017). *Halal tourism: The case study from Turkey*, In Raj, R. and Griffin, K. (eds) *Conflicts, Religion and Culture in Tourism*, CABI Publishing: Wallingford, UK.
6. Cohen, A (1995). *Everyman's Talmud: The major teachings of the rabbinic sages*, New York: Schocken Books.
7. D'Amore, L (1988). Tourism: A vital force for peace, *Annals of Tourism Research*, Vol. 15, No. 2, pp. 269-270.
8. Dayour, F, & Adongo, Ch.A (2015). Why they go there: International tourists' motivations and revisit intention to Northern Ghana, *Tourism Management*, Vol. 4, No. 1, pp. 7-17.
9. Dean, L (2011). *Advocacy Coalitions in East European Sex Tourism: The Case of Latvia*, United States: ProQuest LLC.

10. Durant, W (1997). *The age of faith: a history of Medieval civilization, Christian, Islamic and Judaic, from Constantine to Dante, A.D. 325-1300*, New York: MJF Books.
11. Giddens, A & Sutton, P (2021). *Sociology*, Cambridge: Polity Press.
12. Holloway, Ch & Claire, H (2016). *Business of Tourism*, Reprint Edition, Canada: Pearson Education.
13. Jackson, R & Davis, J (1997). Religion and tourism in Western China, *Tourism Recreation Research*, Vol .22, No. 1, pp. 3–10.
14. Shakona, M, Backman, K, Backman, Sh, Norman, W, Luo, Y & Duffy, L (2015). Understanding the traveling behavior of Muslims in the United States, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, Vol. 9 No. 1, pp. 22-35.
15. Strauss, A & Corbin, J (1990). *Basics of qualitative research: Grounded theory procedures and techniques*, Newbury Park, CA: Sage.
16. Zamani-Farahani, H & Eid, R (2016). Muslim world: A study of tourism and pilgrimage among OIC Member States, *Tourism Management Perspectives*, Vol .19, pp. 144–149. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2015.12.009>

